

II. Η ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ

1. — Τὸ νόημα τῆς ζωῆς καὶ ἡ ἠθικὴ ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστῆμη.

Πῶς θὰ καταγίνη κανεὶς μ' ἓνα φιλοσοφικὸ πρόβλημα, τοῦτο εἶναι ὑπόθεση δική του. Ὁ μόνος ὅρος πού πρέπει νὰ τὸν δεσμεύῃ εἶναι ἡ λογική. Ἡ οὐσία ὅμως τοῦ προβλήματος δὲν εἶναι ζήτημα δικό του ἀλλὰ ἀντικειμενικό. Πῶς θ' ἀρχίσῃ νὰ δουλεύῃ τὸ πρόβλημα ὁ φιλόσοφος, τοῦτο μόνον εἶναι ὑπόθεση ἀτομική. Ἡ φιλοσοφία, ἡ φιλοσοφικὴ θεώρηση τῶν προβλημάτων, ἢ μπορεῖ ν' ἀρχίσῃ ἀπὸ ὁποιαδήποτε πλευρά, γιατί καὶ ὁ φιλοσοφικός τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τὸ ἀντικείμενό του, τὸ πρόβλημα, εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ των διαλεκτικά, δηλαδή κυκλικά. Παντοῦ, σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο τοῦ προβλήματος, ὑπάρχει ἀρχὴ καὶ τέλος. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ διαλεκτικὴ θεώρηση ἀνοίγει παντοῦ, σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο θέλει, τὴν ἀρχὴ τῆς, τὸ ἀρχίνισμά τῆς, καὶ κλείνει τὴν ἔρευνά τῆς, δηλαδή βάζει τέλος, γιὰ καινούργια πάλιν ἀρχή, ἐκεῖ ὅπου κρίνει ἀναγκαῖο.

Ἡ φιλοσοφία γενικά, ὡς ἐλεύθερη κίνηση τοῦ λόγου, ἔχει παντοῦ ἀρχὴ καὶ τέλος. Οἰοδήποτε φιλοσοφικὸ σύστημα εἶναι ἀνοικτὸ ἀπὸ παντοῦ γιὰ ὅποιον θέλει νὰ εἰσέλθῃ σ' αὐτό, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος κλείνει, τερματίζει, τὴν κίνηση τοῦ λόγου του σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο. Εἴτε ἀπὸ τὴ λογικὴ εἴτε ἀπὸ τὴν ἠθικὴ εἴτε ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν ζητήσῃ νὰ εἰσέλθῃ κανεὶς στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ τοῦ Ἐγέλου, εἶναι δυνατόν ὁποσδήποτε νὰ τὸ κάμῃ. Ἀλλὰ καὶ τὸ κάθε κεφάλαιο χωριστά, δηλαδή τὴ λογική, τὴν ἠθικὴ, τὴν αἰσθητικὴ, ἐπειδὴ ὅλα εἶναι κυκλικά, ἢ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀρχίσῃ νὰ τὸ δουλεύῃ σὲ ὅποιο σημεῖο θέλει. Ὅπουδήποτε κάμῃ ὁ φιλοσοφικός λόγος τὴν τομὴ αὐτὴν τῶν κύκλων, θὰ εὐρεθῇ μέσα στὰ προβλήματά του. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἡ φιλοσοφία

σκέπτεται ἀπ' ἀρχῆς κυκλικά, ἢ διαλεκτική της εἶναι κυκλική καὶ ὄχι εὐθύγραμμη. Τὴν ἴδια ἀρχὴν ἐτηρήσαμε κ' ἑμεῖς κατὰ τὴν ἀκολουθία τοῦ πρώτου θέματος, ὅπου ἀναπτύξαμε τὴν ἔννοια τῆς φιλοσοφίας. Ἐδώσαμε δηλαδή κυκλικὴ εἰκόνα τῶν προβλημάτων της.

Τὸ ἴδιο θὰ κάμωμε καὶ τώρα, πού θ' ἀπομονώσωμε ἓνα της πρόβλημα, τὸ ἠθικό. Κι' αὐτὸ θὰ τὸ πραγματευθοῦμε κυκλικά, γιατί εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ του κυκλικό, καὶ γιατί ἡ μέθοδος τοῦ φιλοσοφικῶς σκέπτεσθαι εἶναι ἀπ' ἀρχῆς, ἀπὸ καταβολῆς της, διαλεκτική. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διαλεκτική, τὴν κυκλικὴν δηλαδή λογική της, ἡ φιλοσοφία δὲν προϋποθέτει τίποτε ἄλλο. Τοῦτο ἀκριβῶς τῆς δίνει τὴν ἐλευθερίαν νὰ δουλεύῃ ὁποιοδήποτε πρόβλημα ἀπ' ἀρχῆς, ἀβ ονο, ἄσχετα ἂν τὸ ἴδιο πρόβλημα εἶναι δουλεμένο ἀπὸ τοὺς αἰῶνες. Κι' αὐτὸ ὅμως εἶναι ἓνας πρόσθετος λόγος νὰ δουλεύῃ τὸ θέμα της ἀπ' ἀρχῆς, γιατί πρέπει νὰ κινήσῃ μὲ τὴν λογική της καὶ ὅλα τὰ προηγούμενα ἐπιτεύγματα καὶ νὰ φέρῃ τὸ νόημά τους μέσα στὴν ὅλη διαλεκτική τοῦ προβλήματος, ὅπως θὰ τὸ θεωρήσῃ τώρα. Καὶ τὸ ἠθικὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς εἶναι αἰώνιο, δηλαδή κατάγιναν μ' αὐτὸ ὅλοι οἱ αἰῶνες καὶ θὰ καταγίνωνται.

Τὸ ἐρώτημα τῆς ἠθικῆς εἶναι : τί πρέπει νὰ πράξω ; Εἶναι τὸ ἐρώτημα πού ἀνοίγει κάθε ἄνθρωπος μὲ τὴν ζωὴν του, εὐθύς ὡς ὠριμάσῃ. Τὸ ἐρώτημα τοῦτο εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν γνωστικὴν κατανόησιν τῆς πραγματικότητος, δηλαδή μ' αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλή γνῶσιν τῶν πραγμάτων, ὅπως τοῦ τὴν δίνει ἡ ἐπιστήμη, θέλει νὰ θέσῃ μὲ τὴν πράξιν του κάτι πού δὲν ὑπάρχει, νὰ φέρῃ στὴν ζωὴν ἔργο πού ἀκόμα δὲν ὑπάρχει. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὸ ἐρώτημα «τί νὰ πράξω», εἶναι κάτι ὀλιγώτερον ἀπὸ τὸν ἔσχατον τόθον τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή κάτι μικρότερον ἀπὸ τὴν λαχτῆράν καὶ τὴν ἐλπίδα του γιὰ τὸν ἀπόλυτον ἔσχατον σκοπὸν τῆς ζωῆς, ὅπερ ἔστι τὸν θέτει ἡ θρησκεία. Μὲ ἀπλὰ λόγια, τὸ ἠθος καὶ ἡ πράξις εἶναι ἀνάμεσα τῆς γνῶσεως καὶ τῆς θρησκείας. Οὔτε νὰ σταματήσῃ στὴν ἀπλή γνῶσιν ἡμπορεῖ ὁ ἄνθρωπος, γιατί τότε γίνεται ἄπραγος, οὔτε νὰ προχωρήσῃ ἀπ' εὐθείας στὸν ἔσχατον, μεταφυσικόν, σκοπὸν πού τοῦ βάζει ἡ θρησκεία, γιατί ἡ ζωὴ ὑπάρχει καὶ τὸν καλεῖ νὰ τῆς ἀπαντήσῃ καὶ νὰ πράξῃ.

Ἡ γνώση, ἐκτὸς πὺ εἶναι θεωρητικὴ, δηλαδὴ ἐκτὸς πὺ δὲν μεταβάλλει τὸ εἶναι τοῦ κόσμου, εἶναι καὶ περιορισμένη, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι ἀτερμάτιστη. Εἶναι περιορισμένη σὲ κάθε ἐποχὴ, γιὰτὶ ἀκριβῶς τῆς εἶναι ἀγνωστὴ ἢ γνώση τῆς ἐπόμενης ἐποχῆς, ἢ ἄλλη βαθμίδα πὺ θάρθη ὕστερα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἐπόμενη βαθμίδα. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἢ γνώση εἶναι περιορισμένη, γιὰτὶ καμμιὰ ἐποχὴ δὲν ἔχει ὅλη τὴ γνώση, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι καὶ ἀτερμάτιστη. Ἡ ἀπεριόριστη πάλιν ἐλπίδα, πὺ ἀνοίγει ἢ θρησκεία μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀναβάλλει τὴν ἀπάντησι στὸ ἐρώτημα τῆς ἠθικῆς «τί πρέπει νὰ πράξω». Ἡ σκληρὴ πραγματικότητα τῆς ζωῆς μὲ τὴν τραγικὴ τῆς μορφὴ κεῖται μεταξὺ τῆς σχετικῆς εὐδαιμονίας πὺ χαρίζει ἢ θεωρία, δηλαδὴ ἢ ἐπιστήμη, καὶ τῆς ἀπόλυτης εὐδαιμονίας πὺ ὑπόσχεται ἢ θρησκεία. Τὸ ἐρώτημα λοιπὸν, «τί νὰ πράξω», εἶναι πολὺ ἐγγύτατα στὴ ζωὴ παρὰ ἢ θεωρητικὴ γνώση τοῦ κόσμου καὶ ἢ ἀπόκοσμη ἐπαγγελία τῆς θρησκείας. Τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς συγκεντρώνει μέσα του τὴν ἄμεση ἀγωνία τῆς ζωῆς, τὴν τραγικὴ τῆς ἀπορία, ὅταν γίνεται ἢ ζωὴ πράξι, καὶ γίνεται ἀπ' ἀρχῆς τοῦ συνειδητοῦ τῆς εἶναι. Κάθε στιγμή τῆς ζωῆς, μικρὴ ἢ μεγάλη, κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ ἐρώτημα : «τί νὰ πράξω ;» «τί πρέπει νὰ πράξω ;».

Καμμιὰ δύναμη δὲν μπορεῖ ν' ἀπαλλάξῃ τὴ ζωὴ ἀπ' αὐτὴν τὴ σκληρὴ πραγματικότητα, πὺ λαβαίνει τὴ μορφὴ ἐρωτήματος. Καὶ τὸ σκληρότερο ἀκόμα εἶναι, ὅτι ὁ κάθε ἀνθρώπος, εὐθὺς ὡς θέσῃ τὸ ἐρώτημα «τί νὰ πράξω» εἶναι ἠθικὰ μόνος του, γιὰτὶ καὶ μόνος του θ' ἀποφασίσῃ. Καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα σπουδαιότερο : ὅ,τι θὰ πράξῃ, τοῦτο θὰ εἶναι μοναδικό, ἢ πράξι καὶ τὸ νόημά τῆς εἶναι δική του, καὶ εἶναι ἀνεπανάληπτη, δηλαδὴ ἀνήκει πιά στὴν πραγματικότητα, οὔτε ξαναγίνεται οὔτε ἀπογίνεται. Ἄλλὰ καὶ ἢ στιγμή, ὅπου μέσα γεννήθηκε ἢ πράξι, εἶναι κι' αὐτὴ μοναδικὴ καὶ ἀνεπανάληπτη. Κ' εὐθὺς ὡς γίνῃ ἢ πράξι, μεγαλώνει τὸ εἶναι τῆς πέρα ἀπὸ τὸ δημιουργό τῆς, ἔχει χωριστὴν ὄντοτητα, σφραγίζει καὶ κρίνει τὸ δημιουργό τῆς.

Ἄλλὰ, ὅσο ἄμεση καὶ ἂν εἶναι ἢ χρεία τῆς ζωῆς πὺ δηλώνεται μὲ τὸ ἐρώτημα «τί νὰ πράξω», ἄλλο τόσο εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι ἢ ἠθικὴ ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη δὲν εἶναι τίποτε ἐπίκαιρο,

οὔτε εἶναι εὖρημα ἐνὸς καιροῦ. Κατ' ἀρχὴν εἶναι καὶ αὐτὴ ὡς ἐπιστήμη μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀμεση ἀγωνία τῆς ζωῆς, καὶ ἀπὸ τὴν παρακόλουθη ἀμφιβολία της. Ἡ ἠθικὴ ἄλλωστε δὲν διδάσκει ποτὲ τί πρέπει τώρα νὰ πράξω, τοῦτο εἶναι ζήτημα τῆς προσωπικῆς εὐθύνης τοῦ καθενός, ἀλλὰ τί γενικὰ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ γίνῃ, ποὺ πρέπει νὰ πράττεται καὶ νὰ γίνεται. Ἄν ὠριζε ἡ ἠθικὴ καὶ τὸ τί τὴν ὥρα πρέπει ὁ καθένας νὰ πράξῃ, τότε θὰ καταργουῖσε καὶ τὴν εὐθύνη καὶ τὴν ἐλευθερία τῆς ζωῆς. Τοῦτο εἶναι ποὺ γίνεται ἀπ' ὅλα τὰ δλοκληρωτικὰ συστήματα, γιὰ τοῦτο ἀπ' ἀρχῆς τὰ συστήματα αὐτὰ καταργοῦν τὴν εὐθύνη καὶ τὴν ἐλευθερία.

Ἡ ἠθικὴ ἀνοίγει μόνον μία σκοπιὰ τοῦ ὅλου προβλήματος τῆς ἀξίας τῆς ζωῆς, καὶ ἀπ' αὐτὴν κρίνεται, ἀλλὰ μὲ τὴν εὐθύνη καὶ τὴν ἐλευθερία τῆς προσωπικότητας, καὶ τὸ τί τὴν ὥρα πρέπει κανεὶς νὰ πράξῃ. Αὐτὴ τὸ ἀποφασίζει ἐλεύθερα. Ὡστε, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἡ ἠθικὴ ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη ποτὲ ἐπίκαιρη, ὅμως, μὲ τὴν εὐθύνη καὶ τὴν ἐλευθερία τοῦ πράττοντος, εἶναι πάντα στὸν καιρὸ της, γιὰτὶ δίνει τὰ γενικὰ κριτήρια καὶ ὀρίζει τί εἶναι δέον τῆς ζωῆς, δηλαδὴ πῶς ἡ ζωὴ, μὲ τὴν ἐλευθερία της καὶ τὴν εὐθύνη της, θὰ πάῃ πέρα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο σημεῖο, ὅπου βρίσκεται, ὅταν ἐρωτᾷ τί πρέπει νὰ πράξῃ.

Οὔτε ὅμως εἶναι ἡ ἠθικὴ κανένας κώδικας προσταγῶν καὶ ἀπαγορεύσεων, ὅπως τὸ δίκαιο. Γενικὰ δὲν ἐξαναγκάζει τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ θέτει τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀυταναγκασμοῦ κι' αὐτὴν ἐρμηνεύει. Τὴ συγκεκριμένη ὅμως μορφή τοῦ ἀυταναγκασμοῦ τὴν ἀφήνει νὰ τὴν εὖρη τὸ ἄτομο, ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν εὐθύνη καὶ τὴν ἐλευθερία του. Ἀπευθύνεται δηλαδὴ ἡ ἠθικὴ στὸ δημιουργικὸ μέρος τοῦ ἀνθρώπου καὶ αὐτὸ καλεῖ νὰ φανερωθῇ. Καὶ λέγεται ἡ ἠθικὴ πρακτικὴ φιλοσοφία, ἔτσι τὴν ὠνόμασε ὁ Ἀριστοτέλης, ἀκριβῶς γιὰτὶ καταγίνεται μὲ τὴν πράξη, καὶ ἐρχεται νὰ συντελέσῃ, ὥστε νὰ φανερωθῇ καὶ νὰ ὠριμάσῃ τὸ πρακτικὸ καὶ ἐνεργητικὸ μέρος τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. «Πᾶσα διάνοια ἢ πρακτικὴ ἢ ποιητικὴ ἢ θεωρητικὴ» (1139, β 1). «Θεωρητικῆς φιλοσοφίας τέλος ἀλήθεια, πρακτικῆς δ' ἔργον» (993, β 21). Ἡθικὰ ὁ ἄνθρωπος ἀυτοδεσμεύεται ἀπὸ μέσα του, δὲν τοῦ ἐπιβάλλεται τίποτα ἀπ' ἔξω,

είναι αγωνιστής τῆς ἐλευθερίας του. Ὁ ἠθικὸς νόμος ἀπευθύνεται πρὸς τὴν αὐτενέργεια καὶ αὐτοδημιουργία τοῦ ἀνθρώπου.

Ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη ἡ ἠθικὴ ἀρχίζει τὴ ζωὴ τῆς μέσα στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος μὲ τὸ Σωκράτη, γιατί αὐτὸς πρῶτος ἐχώρισε τὸ φιλοσόφημα ἀπὸ τὸ πρακτικὸ ἀπόφθεγμα, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ μυθολόγημα. Ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ὡς σήμερα, γιὰ νὰ φανερώσῃ ἡ ἠθικὴ τὸ πρόβλημά της, ἔχει τὰ πιὸ ἀντίθετα, ἀκόμα καὶ παράδοξα, ἐπιχειρήματα. Μέσα ὅμως σὲ ὅλα αὐτὰ ὑπάρχει κάτι τὸ κοινόν, δηλαδή ὅλα τὰ συστήματα ζητοῦν νὰ ὁρίσουν, τί εἶναι ἠθικὴ θξία τῆς ζωῆς, τί εἶναι τὸ ἀγαθόν. Τοῦτο κορυφώθηκε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα στὸν Πλάτωνα μὲ τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ὁποία τοποθετήθηκε ἀπὸ αὐτὸν πάνω ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες ἰδέες. Αὐτὴ εἶναι ἡ μητέρα-ἰδέα τῆς ζωῆς, τῆς γνώσης, τῆς οὐσίας, καὶ τέλος τῆς ἀξίας τῆς ζωῆς.

Στὸν Ἀριστοτέλη, ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ λαβαίνει συγκεκριμένο πλήρωμα, γιατί ἡ ἀρετὴ ἐξετάζεται ἀπ' αὐτὸν ὡς συγκεκριμένη μορφή τῆς ζωῆς. Κ' ἐδῶ ὅμως πάλιν ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἠθικόν της νόημα κορυφώνεται καὶ ἀποσαφηνίζεται στὴν ἀνώτερη ἐκείνη παρουσία τῆς ἀνθρώπινης ἠθικῆς ἀξίας, ποὺ παρουσιάζεται μέσα στὴ φιλία. Ἡ φιλία εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀρετὴ, ἐκεῖ μέσα ὠριμάζει καὶ κορυφώνεται ἡ ἔννοια τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου. Τὸ κεφάλαιο περὶ φιλίας μέσα στὰ «Ἠθικὰ Νικομάχεια» τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι τὸ ἀνώτερο ἠθικὸ κατόρθωμα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀρχαίου κλασικοῦ. Καὶ τὴ φιλία ὅμως, δηλαδή τὸ ἀνώτατον εἶδος της, τὴν προσδιορίζει ἀποκλειστικὰ τὸ ἀγαθόν, «πρώτη φιλία ἡ τῶν ἀγαθῶν ἐστὶν ἀντιφιλία καὶ ἀντιπροαίρεσις πρὸς ἀλλήλους» (1236, β 1-2). Ἀπὸ τὸν πλατωνικὸν ἔρωτα ὡς τὴν ἀριστοτελικὴν φιλία ὑπάρχει ἀνθρώπινη ὠριμότητα μεγάλου βαθμοῦ. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴν φιλία ὡς τὴ χριστιανικὴ ἀγάπη ὑπάρχει πάλιν ἓνα μεγάλο βῆμα, ἔστω κι' ἂν ἡ ἀγάπη εἶναι ἔννοια θρησκευτικὴ, δηλαδή ὁ ὁρισμὸς της ἔρχεται ἀνωθεν: «ταῦτα ἐντέλλομαι ὑμῖν, ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους». Τοῦτο ἔρχεται ἀνωθεν, ἐνῶ ὁ ὁρισμὸς τῆς φιλίας εἶναι καθαρὰ ἀνθρώπινος, «κοινωνία γὰρ ἢ φιλία», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης (1171, β 33).

Στὴ νεώτερη ἐποχὴ, ὁ Κάντ ἄνοιξε τὸ ἠθικὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς, δηλαδή ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς

άνθρώπου. Ἡ ἔννοια τοῦ χρέους προσδιορίζεται τώρα αὐστηρότερα καὶ ἀποκορυφώνεται στὴν κατηγορική προσταγή, ἡ ὁποία δὲν ἔχει βέβαια τὴ λάμψη καὶ τὸ αἰώνιο κάλλος τῆς ιδέας τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπως τὴν ὥρισεν ὁ Πλάτων, οὔτε ἔχει τὸ μνημειακὸ μεγαλεῖο τῆς σωκρατικῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ εἶναι πάντως ἡ νεώτερη σύλληψη τῆς ἠθικῆς ιδέας. Δὲν εἶναι ἡ κατηγορική προσταγή ἐλεύθερη ἀπὸ κάποια στυγνότητα καὶ σκληρότητα, μοιραῖο παρακόλουθο τῆς προσωπικῆς τῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ εἶναι καὶ αὐτὴ ἓνα ὑψηλὸ ἀθλοῦτέμια τῆς ἠθικῆς νοημοσύνης τοῦ ἀνθρώπου.

Εἶναι μεγάλο χάρισμα νὰ εἶναι κανεὶς μεσογειακὸς ἄνθρωπος, γιατί ἐδῶ ἀκόμα καὶ ἡ ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ, ἂν καὶ ἐπέκεινα τῆς οὐσίας, δὲν εἶναι χωριστὴ καὶ ἀπογυμνωμένη ἀπὸ τὴν παρακόλουθη ιδέα τοῦ κάλλους. Κι' ἂν εἶναι νὰ κρατηθοῦμε ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ παραδείγματα, ἔμεῖς ὡς μεσογειακοὶ προκρίνομε τὸ Σωκράτη ἀπὸ τὸ βόρειο Κάντ, προτιμοῦμε τὴν ἁρμονικὴ συμμετρία ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ χρέους καὶ πάθους μέσα στὴν προσωπικότητα τοῦ Σωκράτη, ὁ ὁποῖος καὶ τὴν ὥρα τοῦ θανάτου του εἶναι βάκχος καὶ κύκνος μαζί, διονυσιακὸς καὶ ἀπολλώνειος, ἐορταστὴς τῆς ζωῆς καὶ μελετητῆς τοῦ θανάτου, δηλαδή ἐλεύθερος. Ὁ Σωκράτης, δὲν εἶναι οὔτε ἀσκητὴς οὔτε φανατικὸς, ἐμπαθὴς «ιδεολόγος». (Φαίδων, 69 Γ, 85 Β).

Ὅπως δὴποτε ἡ ἠθικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη δὲν ἔρχεται νὰ κλείσῃ τὸν ἄνθρωπο μέσα σ' ἓνα σχῆμα, ἀλλὰ ἔρχεται νὰ τὸν βοηθήσῃ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἀξία τῆς ζωῆς του, νὰ τὸν βοηθήσῃ νὰ ἠλικιωθῇ ἐσωτερικά. Ἡ ἠλικίωση αὐτὴ εἶναι καὶ ὁ ἀληθινὸς ἀνθρωπισμὸς, τὸ ἐλεύθερο δηλαδή γίνωμα τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι καὶ ἡ ἠθικὴ γνώση καὶ ὄχι πράξις, ἀλλὰ εἶναι γνώση τῆς πράξης καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς. Μὲ τὴ γνώση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἀρχίζει ἡ ἱστορία, δηλαδή ἀφήνει ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀπλοϊκὴ παραδείσεια αἴσθησις τῆς ζωῆς, καὶ εἰσέρχεται στὸν ἀγῶνα καὶ τὴν αὐτοδημιουργία. Ἡ γνώση αὐτὴ εἶναι ἡ δύναμη ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος νὰ συνεργῆ κι' αὐτός, καὶ ἴσως πρὸ παντὸς αὐτός, στὴ δημιουργία τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι. Μέσα σ' ὅλη τὴ δράσις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς ὑπάρχει μία ιδέα τῆς ἠθικῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου, κι' αὐτὴ φωτίζει ἐσωθεν ὅτι εἶναι καθαρὰ ἀνθρώπινο.

Ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι πρωταρχικὴ ἔννοια τῆς ζωῆς, ὅπως δὴ-

ποτε καὶ ἂν φανερῶνεται μέσα στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ἄκόμα καὶ ἡ ἐπιστήμη ἢ ἴδια, ὅσο κι' ἂν κατὰ τὰ ἄλλα, δηλαδὴ τὰ κριτήριά της, εἶναι ἔξω-ἠθικὸ γεγονὸς ὡς ἐνέργημα τοῦ ἀνθρώπου, ὡς πράξις, εἶναι καὶ αὐτὴ ἠθικὸ γεγονὸς, γιατί ὑψώνει τὴν προσωπικότητα πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλή της, στατικὴ κατάστασις, τῆς χαρίζει ἐλευθερίαν καὶ τῆς μεγαλώνει τὴν ἔννοια τοῦ χρέους. Ὡστε, ἂν καὶ οἱ νόμοι τῆς λογικῆς εἶναι ἔξω-ἠθικοί, ἂν καὶ στὴν ἐφαρμογὴ τους ἐπίσης μέσα στὴν ἐπιστήμη δὲν ἀκολουθοῦν, οὔτε καὶ πρέπει ν' ἀκολουθοῦν κανένα ἄλλο χρέος παρὰ τὴ γυμνὴ ἀλήθεια, ὅμως ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐνέργημα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἠθικὸ γεγονὸς.

Κι' ἀφοῦ ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐνέργημα τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τὸ κεφάλαιο ἐκεῖνο τῆς ζωῆς ποὺ δουλεύει μὲ τὴ γυμνὴ λογικὴ, εἶναι ἠθικὸ γεγονὸς καὶ μεγαλώνει τὴν ἔννοια τοῦ χρέους μέσα στὸν ἐπιστήμονα, ἔπεται κατ' ἀνάγκην ὅτι καὶ ἅλα τὰ ἄλλα κεφάλαια τῆς ζωῆς, ἢ τέχνη, ἢ πολιτεία, ἢ θρησκεία, ὡς ἐνεργήματα, ὡς ἔργα τοῦ ἀνθρώπου ἔχουν καὶ αὐτὰ πλευρὰ ἠθικὴ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἀντικειμενικὰ κριτήρια, ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἄξιολογικoὺς ὅρους ποὺ τὰ διέπουν, γιατί π.χ. ἡ ἀξία τῆς ὁμορφιάς ποὺ διέπει τὴν τέχνη εἶναι αὐταξία, δηλαδὴ αὐτοσκοπὸς τῆς ζωῆς. Τὸ χρέος ποὺ κινεῖ τὴν ψυχὴ τοῦ καλλιτέχνη νὰ δουλεύῃ καὶ νὰ δουλεύεται μὲ τὶς μορφές τοῦ κάλλους, τὸ χρέος νὰ ἡμερώνῃ τὴ φαντασία του καὶ τὰ πλάσματά της, εἶναι χρέος ἠθικὸ καὶ ὄχι αἰσθητικὸ. Αἰσθητικὴ εἶναι ἡ ἰσορροπία τῆς φαντασίας του καὶ τὰ γεννηματά της, δηλαδὴ τὰ ἔργα τῆς τέχνης. Τὸ ἴδιον ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ἄλλα δημιουργήματα τῆς ζωῆς. Καὶ ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ αὐταξία τῆς ζωῆς, δὲν θεμελιώνεται οὔτε στηρίζεται ἐπάνω σὲ ἄλλη ἀξία τῆς ζωῆς. Εἶναι αὐτοδύναμο γεγονὸς τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος, γιὰ τοῦτο καὶ δὲν χρειάζεται τὴ συνηγορία τῆς λογικῆς, οὔτε ἔχει ἀνάγκη ἀπολογίας. Ὅμως κι' ἐδῶ τὸ χρέος ὡς ἠθικὴ συνείδησις παρακολουθεῖ τὴ γέννησι καὶ τὴν ἀνάδειξιν τῆς θρησκείας μέσα στὴν ψυχὴ καὶ στὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου.

Στὴν πρακτικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ὁ ἠθικὸς νόμος φανερῶνεται καὶ ὡς ἔλεγχος τῶν ἀτομικῶν πράξεων, καὶ πρὸ παντὸς αὐτῶν, γιατί ἠθικὰ κυρίως ἢμπορεῖ κανεὶς νὰ κρίνῃ μόνον τὸν ἑαυτό του, καὶ ὡς κρίσις τῶν πράξεων τοῦ ἄλλου, ἂν καὶ αὐτὴ

δὲν ἢμπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ βεβαιότητα, γιὰτι ποτὲ οἱ πράξεις τοῦ ἄλλου δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἠθικὰ προσιτὲς ἀπ' ἔξω. Τὸ ἐλατήριο τῶν πράξεων τοῦ ἄλλου παραμένει ἀπροσπέλαστο, μόνο ὁ ἴδιος τὸ γνωρίζει. Ὡστε ἡ πρωταρχὴ τοῦ ἠθικοῦ λόγου, τὸ θεμέλιό του εὐρίσκεται μόνον ἄμεσα καὶ ποτὲ ἔμμεσα, δηλαδὴ ἡ ἰδέα τῆς ἠθικῆς πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀνώτατη συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπ' ἔξω φαίνεται μόνο ἡ πράξις, τὸ ἠθικὸ τῆς φῶς ἔρχεται ἀπὸ μέσα καὶ ἀπ' ἐκεῖ γίνεται καὶ ὁ ἔλεγχός της. Ὁ ἔσχατος γνωστικὸς λόγος τοῦ ἠθικοῦ κατορθώματος, καὶ τοῦτο εἶναι ὁποιαδήποτε πράξις ὅσο ἀσημαντὴ κι' ἂν φαίνεται, συμπίπτει λοιπὸν μέσα στὴ συνείδηση τοῦ λειτουργοῦ της μὲ τὸν ἔσχατο ἐμπράγατο λόγο. Ὅτι ἀπὸτελεῖ τὴν ἀξία τῆς πράξεως, τοῦτο ἔρχεται ἀπὸ τὸν ἔσχατο λόγο τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τοῦτο εἶναι καὶ τὸ *fundamentum philosophiae moralis*.

Δὲν ὑπάρχει γεγονὸς οὔτε τοῦ φυσικοῦ, οὔτε τοῦ ἱστορικοῦ, οὔτε τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, ὅπου ἐπάνω του νὰ θεμελιωθῇ ἡ ἠθικὴ. Ὅλα τὰ φυσικὰ γεγονότα εἶναι ἀφ' ἑαυτῶν ἔξω-ἠθικά. Ὅλα πάλιν τὰ ἱστορικὰ καὶ ψυχικὰ γεγονότα εἶναι μὲν ἠθικά, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος εἶναι σχετικὰ, καὶ τὴν ἀξία τους τὴν ἠθικὴ τὴν λαβαίνουν ἀπὸ κάποιο ἀμετάθετο νόημα πὺ εἶναι πέρα ἀπ' αὐτά, ὅσο ὑψηλὰ κι' ἂν εἶναι. Ὡς φιλοσοφικὴ λοιπὸν θεωρία ἡ ἠθικὴ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάθε θεικὸ ἠθικὸ θεσμό, ἀπὸ κάθε θρησκευτικὸ μυθολόγημα περὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀπὸ κάθε θεικὸ κώδικα προσταγῶν. Ἀπαλλαγμένη ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς ζωῆς ἀπὸ ὅλους τοὺς πέπλους, μυθικούς, θρησκευτικούς καὶ πολιτικούς, μένει ὡς ἐλεύθερο νόημα, ὡς πρωταρχὴ τῆς ἠθικῆς πάλης καὶ τῆς θεωρητικῆς της ἐρμηνείας. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦτο, λέγει ὁ Σοπενχάουερ, ἔβγαλαν τὰ δόντια τους ὅλοι οἱ φιλόσοφοι, ὅλων τῶν ἐποχῶν καὶ ὅλων τῶν χωρῶν. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα χροστᾶνε τὴν ὑπαρξή τους ὅλοι οἱ θεοὶ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης.

Μερικοὶ νομίζουν, ὅτι ἡ θεωρητικὴ ἔρευνα γιὰ τὰ θεμέλια τῆς ἠθικῆς ἔρχεται τάχα νὰ ὑπονομεύσῃ τὴν οἰκοδομὴ της. Ὅτι τοῦτο εἶναι πλάνη, ὅπου δὲν εἶναι καὶ κακὴ πίστις, εἶναι αὐτονόητο. Συχνὰ βέβαια γίνεται σύγχυσις, γιὰτι δὲν χωρίζεται ἡ καθαρὰ θεωρητικὴ ἔρευνα, πὺ ἔρχεται νὰ ἰδῇ ὀλόγυμνη τὴν ἀλήθειαν, δίχως κανένα συμφέρον, ἀπὸ τὴν ἀνόσια ἐπίθεσις καὶ προσβολή,

πού γίνεται από άλλες πλευρές προς την ίερη πεποίθηση μέσα στις καρδιές των ανθρώπων, προς το αγαθό που αισθάνονται οι άνθρωποι ότι κρύβουν μέσα στο στήθος τους. Ἡ ἀπόλυτη ὁμως παρρησία εἶναι ὁ πρῶτος ὅρος γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος, ὅπως καὶ γιὰ τὴ θεώρηση οἴουδήποτε ἄλλου μεγάλου ἢ μικροῦ προβλήματος τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἡ θεωρητικὴ ἔρευνα τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος τῆς ζωῆς εἶναι ἐλεύθερη φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη. «Δ' οὐδεμίαν αὐτὴν ζητοῦμεν χρεῖαν ἑτέραν, ἀλλ' ὡσπερ ἄνθρωπός φαμεν ἐλεύθερος ὁ αὐτοῦ ἕνεκα καὶ μὴ ἄλλου ὧν οὕτω καὶ αὕτη. . . ἐλευθέρα εἴσα τῶν ἐπιστημῶν. . . αὕτη αὐτῆς ἕνεκὲν ἐστίν», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης. (98β, 25 β). Ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς τῆς πρώτης ἐπιστήμης, τῆς ὄντολογίας, ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἰσχύει ἀπόλυτα καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴν, γιὰτὶ καὶ τῆς ἠθικῆς τὸ «τέλος», ὁ αὐτοσκοπὸς δὲν εἶναι τὸ ἔργο, ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια. Τὸ ἔργο εἶναι ἀπλὴ ἀφετηρία, ἔστω καὶ ὅταν ἡ ἠθικὴ του ἀξία εἶναι θετικὴ. Κανένα ἔργο, ὅσο μεγάλο κι' ἂν εἶναι, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ θεμέλιο τῆς ἠθικῆς, γιὰτὶ κ' αὐτὸ θὰ προϋποθέτῃ τὴν πρωταρχὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος κινδυνεύει ἡ ἔννοια τῆς ἠθικῆς ἀξίας νὰ γίνῃ σήμερα «μαζικὴ». Ὅπου ὑπάρχει συρροή, ἐκεῖ τρέχουν πολλοὶ καὶ ὁ θόρυβος μεγαλώνει. Ἄν ὁμως εἶναι εὐκόλο νὰ σκεφθῆ κανεὶς «μαζικά», εἶναι ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος δύσκολο νὰ σκεφθῆ κανεὶς, ὅπως σκέφθηκαν ὅσοι πέρασαν μὲ τὸ νοῦ τους καὶ τὴ φρόνησίν τους πάνω ἀπὸ τὴ «μαζικότητα» τῆς ζωῆς. Ἡ «μάζα» ποτὲ δὲν βλέπει τὸ πρόβλημά της, ἔστω καὶ ἂν εἶναι ἠθικό. Ἀλλὰ οὔτε τὰ ὑλικά της προβλήματα τὰ βλέπει καθαρὰ ἡ «μάζα», δηλαδὴ δὲν τὰ βλέπει σὲ συμμετρία μὲ τὴν ἀρθρωσὴ τοῦ ὅλου ἀξιολογήματος πού λέγεται ἀνθρώπινη κοινωνία. Ἡ «αὐθεντία» ἔστω καὶ νεόφερτη, ἔστω καὶ ἐπαναστατικὴ, αὕτη παρασύρει πάντοτε τὴ «μάζα». Ὁ λόγος ὁμως εἶναι κάτι ὑπεράνω καὶ τῆς «αὐθεντίας» καὶ τῆς «μάζας». Αὐτὸς μονάχα θεμελιώνει τὰ πράγματα, ἐνῶ ἡ «αὐθεντία», εἴτε πολιτικὴ, εἴτε ἐπαναστατικὴ, εἴτε θρησκευτικὴ εἶναι, προβάλλει τὸ δόγμα της ὡς ὁδηγό. Δὲν ἔχει σημασία, ὅτι ἡ ἐπαναστατικὴ «αὐθεντία» προβάλλει τὸ δόγμα ὡς κοινωνικὸ τάχα αἶτημα, ἐνῶ ἡ θρησκεία τὸ προβάλλει ὡς θέλημα τοῦ θεοῦ. Ἡ φιλοσοφία ὁμως ὡς καθαρὸς λόγος ἀποκλείει τὸ δόγμα αὐτὸ, ἀπὸ

ὅπουδήποτε καὶ ἂν ἔρχεται τοῦτο, ἐφ' ὅσον πρόκειται μ' αὐτὸ ὄχι ἀπλῶς νὰ βουλευθῆ ἡ ζωὴ, ἀλλὰ νὰ θεμελιωθῆ ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς ζωῆς.

Ἴσως πρακτικὰ νὰ ὠφελῆ τὸ δόγμα, γιατί δεσμεύει, ἔστω καὶ καιρικὰ, τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς συγκρατεῖ μέσα σὲ ὅρια, ἀλλὰ ποιεῖ δὲν γίνεται νὰ στηριχθῆ ἐπάνω του ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ καὶ τὸ δόγμα ἀκόμα, ὅταν θέλῃ νὰ αἰτιολογήσῃ τὸ νόημά του, καταφεύγει στὴ φιλοσοφία καί, ἂν τὴν καταφέρῃ τὴν μεταβάλλει σὲ ἀπλή του θεραπευτίδα, ὅπως ἔγινε στὸ μεσαίωνα, γίνεται ὅμως καὶ σήμερα ἀπὸ τὰ ὀλοκληρωτικὰ καθεστῶτα. Πραγματικὰ ὅμως τὸ ὑψηλὸ νόημα τῆς θεωρίας εἶναι πέρα ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς ἠθικῆς, ἐκεῖ ἀνοίγεται ὁ ὑψηλὸς χῶρος ὅπου μέσα ἀπλώνεται ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως καὶ τὸ νόημα τῆς πολιτικῆς εἶναι δῶθε ἀπὸ τὴν ἠθικὴν, ἡ πολιτεία δηλαδὴ ρυθμίζει μόνον τὴν ὑλικὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι τὰ φρονήματά του. Μία πράξις ὅμως ποὺ γίνεται ἀπὸ φόβο ἢ καὶ ἀπὸ τὴν προσδοκίαν ἀμοιβῆς, ἔστω καὶ θεϊκῆς, δὲν εἶναι ἀφ' ἑαυτῆς ἠθικὴ, γιατί πηγὴ της εἶναι ὁ ἐγωϊσμός. Καὶ εἶναι τοῦτο πράγματι τὸ κατόρθωμα τῆς «κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου» τοῦ Κάντ, ὅτι κατάστρεψε τὴν παλιὰ μεταφυσικὴ θεολογία καὶ τὴν ἀνάγκασε κ' αὐτὴν νὰ γυρίσῃ στὴν αὐτόνομη ἠθικὴ ἔννοια τῆς ζωῆς, ὥστε ἀπ' αὐτὴν νὰ θεμελιώσῃ ἀπ' ἀρχῆς ὅλη της τὴν ὑπόστασις. Ἀπὸ τὸν ἠθικὸν νόμον ἀνανεώνεται κατὰ τὴν νεώτερη ἐποχὴ καὶ ἡ ἔννοια τοῦ θεοῦ.

Τὰ παλιὰ ὑποστηρίγματα τῆς ἠθικῆς, δηλαδὴ τὰ μυθικά, θεολογικά καὶ ὄντολογικά ἔπεσαν, ἔμεινε ὅμως καὶ μεγάλωσε περισσότερο ἢ πεποιθήσις, ὅτι ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς ζωῆς δὲν μπορεῖ νὰ πέσῃ. Ἀντίθετα, τὴν ἄφαιρέθησαν τὰ περιβλήματα, φαίνεται καθαρώτερη, φαίνεται πάλιν ὡς τὸ «μέγιστον μάθημα» τοῦ Πλάτωνος, ὡς ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. Οὔτε μέσα στὴ φύσιν τῶν πραγμάτων, ὅπως θέλει ἡ φυσιοκρατία, οὔτε μέσα στὴ φύσιν τῶν ἀνθρώπων, ὅπως θέλει ὁ ψυχολογισμός, οὔτε μέσα στὴ φύσιν τῆς κοινωνίας, ὅπως ζητάει ἡ κοινωνιολογία καὶ ἡ μαρξικὴ διαλεκτικὴ, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τὴν καθαρὴν νόησιν, γιατί μόνον αὕτη ἐνώνει τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι δυνατὸν νὰ πηγάζῃ τὸ θεμέλιον, ἡ πρωταρχὴ τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ πολ-

λους ή διαπίστωση, ότι ή ήθική ως φιλοσοφική έπιστήμη, εύ-
ρίσκεται ακόμα στο σημείο, όπου την άφησε ο Σωκράτης, δη-
λαδή στην αρχή της, φαίνεται ότι είναι απογοητευτικό. Στην
πραγματικότητα όμως όλα τα μεγάλα προβλήματα της φιλοσο-
φίας τίθενται απ' αρχής, γιατί τουτό είναι το νόημα της φιλο-
σοφίας, ότι τα κινεί όλα απ' αρχής μέσα σε κάθε έποχή. Έδώ έγ-
κεται ή ζωή και ή ενέργεια της φιλοσοφίας, ότι δέν είναι στα-
τικός, αλλά δυναμικός λόγος. Έκτός όμως αυτού, ή ουσία του
ήθικού προβλήματος είναι ή πρωταρχή της, δηλαδή το πρώτο
της θεμέλιο, όλα τα άλλα ακολουθούν ύστερα κατά λογική συνέ-
τητα. "Όστε είναι κι' αυτός ο λόγος που φέρνει τη φιλοσοφία ως
ήθική πάντοτε στην πρώτη της αρχή.

Κάθε έποχή θέτει απ' αρχής το ήθικό της πρόβλημα και ζη-
τάει να άκροασθή το νόημά του. 'Η πλάνη δέν αποκλείεται ποτέ
ούτε ο φανατισμός, γιατί όλα τα προβλήματα της ζωής τα συνο-
δεύει ή πλάνη και ο φανατισμός. 'Αλλά ο λόγος, είναι ακριβώς
το χάρισμά του να μάς έλευθερώνη από το φανατισμό και όσο
γίνεται και από την πλάνη. Δέν επαναπαύεται ποτέ ο λόγος ούτε
έπάνω στα προσκέφαλα αυτά της « αυθεντίας », ούτε της παράδο-
σης, ούτε της επαναστατικής « καινοτομίας ». Έρχεται να όρθο-
τομήση την αλήθεια. 'Ο άνθρωπος είναι χάος μαζί και δημιουρ-
γία, είναι πλάνη και αλήθεια. Το θέμα της ή ήθική το εύρίσκει
και μέσα στο χάος και μέσα στη δημιουργία και μέσα στην πλά-
νη και μέσα στην αλήθεια. Το έσωτερικό του ανθρώπου έχει
όμως ένα άδυτο, όπου και ο πιο σοφός άνθρωπος είναι ύποχρεω-
μένος να κοντοκρατήση το βήμα του και ν' άκροασθή απ' εκεί
μέσα την έννοια την άγραφη του ήθικού νόμου. "Όταν πρόκειται
για την άπλη γνώση, ή πείρα βοηθάει περισσότερο, όταν όμως
πρόκειται για την ήθική γνώση, δηλαδή για την αξιολόγηση της
ζωής, τότε ή πείρα βοηθάει λιγώτερο και συχνά αποπλανάει
τόν άνθρωπο.

«Τί πρέπει να πράξω», είναι το πρόβλημα το ήθικό του άν-
θρώπου. Το έρώτημα όμως τουτό μάς οδηγεί κατ' ευθείαν στη
θεμελιακή άπορία, πώς θα φθάσωμε στην ήθική αρχή, στην πρωτ-
αρχή εκείνη που θεμελιώνει κάθε μας πράξη. Τίθεται στον άν-
θρώπο το χρέος, όχι μόνον να πράξη, αλλά και να συμβάλη με την

ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀρχὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, γιὰ τὴν πράξη εἶναι προσωπικότητα, δηλαδή ἔδρα τῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς. Ὅμως ἡ ἔδρα αὐτὴ δὲν εἶναι ταυτόσημη μὲ τὶς ἀντικειμενικὲς ἀξίες, γιὰ τὴν ζωὴν πολλὰς φορές, ἢ μᾶλλον πάντοτε, θυσιάζεται γι' αὐτὴν. Ἐπομένως τῆς ζωῆς εἶναι καὶ ἡ ἀφιέρωσή της σ' αὐτὴν καὶ ἡ αὐτοκαταστροφή της, ὅταν τὴν ἀποφασίζῃ ἀπὸ ὑψηλοῦ χρέος καὶ ἔρωτα πρὸς αὐτὴν. Ἔτσι θυσιάζεται ἡ ζωὴ γιὰ τὴν ἐλευθερίαν, ὅπως ἄλλωστε θυσιάζεται καὶ γιὰ τὴν γνῶσιν, τὴν ἐπιστήμην.

Εἶναι βέβαιον, ὅτι ἡ σημερινὴ ζωὴ δὲν εὐνοεῖ τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴν τεχνικὴν ταχύτητα ἀναγκάζει τὸν ἄνθρωπον νὰ σπεύδῃ, καὶ τοῦ ἀμβλύνει τὰ ἐσωτερικὰ αἰσθητήρια. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως, καὶ μέσα σ' αὐτὴν τὴν ταχύτητα καὶ τεχνικὴν παραζάλην, ὁ ἄνθρωπος αὐτοθυσιάζεται συχνότατα, ἔστω κι' ἂν τὸ «ἰδανικόν» του τὸ τοποθετεῖ ἔξω τῆς πραγματικῆς ἠθικῆς σφαίρας τῆς ζωῆς, δηλαδή ἔξω ἀπὸ τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ. Κατὰ βάθος, καὶ ὁ παραπλανημένος ἀπὸ τὴν τεχνικὴν καὶ τὰ συνακόλουθα συνθήματα τῆς «ἰδεολογίας» πιστεύει, ὅτι θυσιάζεται γιὰ τὸ «μέγιστον μάθημα», δηλαδή γιὰ τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ. Καὶ τοῦτο ἔχει ἀνυπολόγιστη σημασία, γιὰ τὴν ἀπ' αὐτὴν τὴν προαίρεσιν κρίνεται πάντοτε καὶ κατ' οὐσίαν ἡ ἀξία τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου. Οὔτε λοιπὸν μέσα σ' αὐτὴν τὴν ταχύτητα δὲν χάνει κατ' οὐσίαν ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀξίαν του, δὲν παύει δηλαδή νὰ εἶναι αὐτὸς κέντρο ἀναφορᾶς τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς. Ἀνθρωποκεντρικὰ μὲ τὴν ἀνώτερη ἔννοιαν εἶναι ὅλα τὰ καθήκοντα τῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην ὡς τὴν θρησκείαν. Καὶ ὁ μῦθος εἶναι κι' αὐτὸς ἀνθρωποκεντρικός, δηλαδή καὶ αὐτοῦ ἡ ἀρχὴ εἶναι ἡ ἀνώτερη ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου.

Ἔτσι καταλαβαίνομε τώρα καλύτερα, γιὰ τὴν ἠθικὴν καὶ ὡς πράξιν καὶ ὡς φιλοσοφικὴν ἐπιστήμην, ἔχει τόση σημασία. Ὡς πράξιν, αὐτὴ ἀξιολογεῖ ὄχι μόνον τὸν ἑαυτό της, ἀλλὰ καὶ ὅλην τὴν ἄλλην ζωὴν ὡς φιλοσοφικὴν ἐπιστήμην ἔρχεται πάλιν νὰ θεμελιώσῃ καὶ τὴν πράξιν καὶ ὅλην τὴν ἐνέργειαν τῆς ζωῆς, ἐφ' ὅσον πραγματώνει τὰ μεγάλα τῆς ἀξιώματα, τὴν ἐπιστήμην, τὴν τέχνην καὶ τὰ ἄλλα, ἐπάνω στὴν πρωταρχικὴν τῶν ἀξιῶν, δηλαδή τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ. Ὅλα τὰ ἔργα τῆς ζωῆς ἀνάγονται σὲ κάποια πρώτη

ἀρχή, πρώτη ἀξία, καὶ ἀπ' αὐτὴν καταξιώνονται, ἢ καὶ κρίνονται ἐφ' ὅσον εἶναι ἀντίθετα πρὸς αὐτήν. Γιὰ τοῦτο, ἄλλο πράγμα εἶναι τὰ συνήθη ἤθη τῶν ἀνθρώπων καὶ ἄλλο ἢ ἠθικότητα, δηλαδή ἢ καθ' αὐτὸ ἠθικὴ ἀξία τῆς ζωῆς καὶ τῶν πράξεων. Τὰ ἤθη εἶναι σχετικὰ καὶ διάφορα ἀπὸ τόπο σὲ τόπο καὶ ἀπὸ λαὸ σὲ λαό. Ἡ ἠθικότητα ὁμως, δηλαδή ἢ ἀπόλυτη ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὅπωςδήποτε καὶ ὅπουδήποτε ἀναντικατάστατη ἀξία, τοῦτο εἶναι καθολικὴ ἀξία, πέρα ἀπὸ τὰ ἀπλά ἤθη. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ὑπάρχουν καὶ ἤθη ἐντελῶς ἀνήθικα. Καὶ τοῦτο εἶναι πρόσθετος λόγος, ὅτι ποτὲ δὲν γίνεται νὰ ταυτισθῇ ἢ ἠθικότητα, ἢ ἀπόλυτη ἠθικὴ ἀξία τῆς ζωῆς, μὲ τὰ ἤθη. Τὰ ἤθη εἶναι μικρὰ παραδείγματα, ἀπλῆς λαμπίδες τοῦ ἠθικοῦ νόμου, δὲν τὸν τεκμηριώνουν, ἀλλὰ κρίνονται ἀπ' αὐτόν. Ἔχουν ὁμως κι' αὐτὰ νόημα πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλή τους ὑπαρξή. Τὸ νόημα τοῦτο, ὅσο σχετικὸ καὶ ἂν εἶναι, ἔχει τὴν ἀξία του. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ἢ ἀξία κρίνεται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ φρόνημα ποὺ συνοδεύει τὴν πράξη, «ἢ προαίρεσις μᾶλλον τὰ ἤθη κρίνει τῶν πράξεων» λέγει ὁ Ἀριστοτέλης (1111, β 6). Δὲν γίνεται ὁμως νὰ ὀρισθῇ ἢ ἠθικὴ, δηλαδή ἢ πρωταρχὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, μὲ βάση τὰ ἤθη τῶν ἀνθρώπων. Ὁ κύκλος τους εἶναι πολὺ στενός, ἐνῶ ἢ ἀξία τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἶναι εὐρύτατη καὶ καλύπτει ὅλο τὸ νόημα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Οὔτε πάλιν ταυτίζεται ἢ ἠθικὴ ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη μὲ καμμιά θετικὴ ἠθικὴ, γιατί κι' αὐτή, ὅσο τέλεια κι' ἂν εἶναι, εἶναι ὅπωςδήποτε κινητή, ἐνῶ ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ἀκίνητος καὶ ἀμετάθετος. Ἄλλο πράγμα εἶναι ἢ σχέση καὶ ἄλλο ἢ ταύτιση δύο νοημάτων. Ἡθος καὶ ἠθικὴ σχετίζονται δίχως ποτὲ νὰ ταυτίζονται. Τὸ ἦθος, ὅσο ὑψηλὸ κι' ἂν εἶναι, πάντως θὰ παρουσιάσῃ μονόπλευρη ἐκτίμηση καὶ πραγμάτωση τῆς ἔννοιας τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἢ ἠθικὴ, ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη, ζητάει νὰ δώσῃ ὀλόπλευρη ἐκτίμηση τῆς ἔννοιας τοῦ ἀνθρώπου ὡς δημιουργοῦ τῶν ἠθικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἀξιῶν τῆς ζωῆς. Τὸν ἄνθρωπο ἢ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ τὸν βλέπει ὀλόκληρο, δηλαδή σύμφωνα μὲ τὸ πλήρωμα τῶν ἀξιῶν ποὺ ρυθμίζουν ὅλη τὴ ζωή. Δὲν βλέπει τὸν ἄνθρωπο ὡς ἓνα κέρμα τῆς ζωῆς, ἀλλὰ ὡς τὸ δημιουργικὸ κέντρο τῆς ζωῆς.

Ούτε τὸν βλέπει μόνον ὡς λογικό, ὅπως ἡ ἐπιστήμη, οὔτε μόνον ὡς φαντασία, ὅπως ἡ τέχνη, οὔτε μόνον ὡς συναίσθημα, ὅπως ἡ θρησκεία, ἀλλὰ ὡς ἔδρα τῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς, ὅπου λογικὸ καὶ φαντασία, χρέος καὶ πάθος, νόημα καὶ συναίσθημα, ὅλα μαζί ἀναχωνεύονται μέσα στὴν ἔννοια τοῦ «μεγίστου μαθήματος», τῆς ιδέας τοῦ ἀγαθοῦ.

Τί εἶναι πράγματι ὁ ἄνθρωπος, τοῦτο δὲν τὸ μαθαίνομε οὔτε ἀπὸ τὴν ἀνθρωπολογία, οὔτε ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, γιατί οὔτε ἡ μία οὔτε ἡ ἄλλη ἀξιολογοῦν τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ ἀπλῶς τὸν γνωρίζουν ὡς φαινόμενο μέσα στὴν ἀτερμάτιστη σειρά ὄλων τῶν ἄλλων φαινομένων. Ἀλλὰ οὔτε ἀπὸ τὰ ἄλλα ἐπιτεύγματά του, τὴν τέχνη καὶ τὴ θρησκεία, ἀποκαλύπτεται ὅλο τὸ νόημα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, γιατί καὶ αὐτῶν ἡ πηγὴ εἶναι μονοσήμαντη, ἡ φαντασία τῆς μιᾶς καὶ τὸ συναίσθημα τῆς ἄλλης. Ἡ ὁλότητα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἠθική. Γιατί μόνον ὡς ἠθικὸ ἔργο, πάει πράγματι ὁ ἄνθρωπος πέρα ἀπὸ τὴ φυσικὴ του κατάσταση καὶ ἀπὸ τὴν μονομέρεια τῶν ἄλλων του δημιουργημάτων, γιατί καὶ ἡ φαντασία καὶ τὸ συναίσθημα ὅσο ὑψηλὰ καὶ ἂν τὸν ἀνεβά- ζουν, ἔχουν κι' αὐτὰ κάποια φυσικὴ ρίζα μέσα τους, ἐνῶ τὸ ἠθικὸ ἔργο, τὸ κατορθῶμα, εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου καὶ ἀπ' ἀρχῆς ἔργο τοῦ ἀνθρώπου. Ὄταν πρόκειται περὶ τοῦ τί ἀξίζει ἀπόλυτα ὁ ἄνθρω- πος, τότε τὸν πρῶτο λόγο τὸν ἔχει ἡ ἠθική. Οὔτε ἡ αἰσθητικὴ, οὔτε ἡ θρησκεία, ἀλλὰ οὔτε ἡ ἐπιστήμη ἢμποροῦν νὰ ἀποκαλύ- ψουν τί πράγματι καὶ δίχως περίφραση ἀξίζει ὁ ἄνθρωπος.

Ἡ ὁλότητα λοιπὸν τῶν ἀξιῶν κρίνεται ἀπὸ τὸ τί ἀξίζει καθ' ἑαυτὸν ὁ ἄνθρωπος ὡς ἠθικὴ μονάδα καὶ προσωπικότητα. Ὅχι τί κατορθώνει ὡς γνωστικὴ δύναμη, οὔτε τί εἶναι ὡς οἰκονομικὴ μονάδα ἢ ὡς εὐτυχία ἢ ὡς ὀτιδήποτε ἄλλο, ἀλλὰ τί ἀξίζει ὡς προσωπικότητα ὁ ἄνθρωπος, τοῦτο εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἠθι- κῆς. Τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι ταυτίζεται ἡ ἠθικὴ ἀξία τοῦ ἀν- θρώπου μὲ τίς ἄλλες ἀξίες τῆς ζωῆς, μὲ τὴν ἐπιστήμη, τὴν τέχνη ἢ τὴ θρησκεία, ἀλλὰ ὅτι σχετίζεται μ' αὐτὲς βαθύτατα. Ἀλλωστε τὸ τραγικὸ στοιχεῖο, πὸν συνοδεύει πάντα τὴ ζωὴ τοῦ ἀν- θρώπου, πέραν ἀπὸ κάθε ὑπόσχεση εὐτυχίας, πέραν ἀπὸ κάθε στά- διο τῆς γνώσης καὶ πέραν ἀπὸ κάθε θρησκευτικὴ ἢ καὶ οἰκονο- μικὴ σκοπιμότητα, ὁμιλεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ περὶ τοῦ τί ἀξίζει ὁ ἄν-

θρωπος, καὶ θέτει τὰ ὄρια καὶ τῆς ἠθικῆς του αὐταξίας. Τὸ τραγικὸ εἶναι πάντα τὸ ὄριο τῆς ἐλευθερίας του, εἴτε ὡς θάνατος, εἴτε ὡς ἀνήκουστο χρέος, εἴτε ὡς βία ἔξωθεν, εἴτε ὅπωςδήποτε ἔρχεται κατεπάνω του. Ἡ τραγωδία, ὅπου ἐμπλέκεται πάντοτε ἡ ἠθικὴ προσωπικότητα, ἔγκειται ἀκριβῶς στὸ γεγονός, ὅτι ἓνα μέρος τῆς ζωῆς, εἴτε θάνατος εἶναι, εἴτε φύση, εἴτε βία, εἴτε παράδοση, ἔρχεται ἀπέναντί της ὡς μοῖρα νὰ περιορίσῃ τὴν ἐλευθερία της, καὶ ὅτι κατὰ τὸν ἀγῶνα μεταξὺ προσωπικότητας καὶ μοίρας, ὅσο κι' ἂν δυσωπεῖται ἡ μοῖρα, κάποτε ἡ προσωπικότητα ὡς ζωὴ νικιέται, ἂν καὶ ὡς φρόνημα μένει πάντοτε νικήτρια.

Ἄν ὁμοῦς ἡ ἠθικὴ ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη εἶναι θεωρία, δηλαδὴ γνῶση, ἡ ἠθικὴ ὁμοῦς ἀξία καὶ τῶν πράξεων καὶ τῆς ἀρχῆς που τις θεμελιώνει εἶναι κάτι χωριστὸ ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀπλῆς γνῶσης. Ἡ ἠθικὴ ἀξία δὲν ταυτίζεται μὲ τὴ θεωρητικὴ, δηλαδὴ τὴν καθαρὴ λογικὴ. Ἡ ἠθικὴ εἶναι αὐταξία, δηλαδὴ μέγεθος χωριστὸ τῆς ζωῆς καὶ τῆς πάλης της. Μία ἐπιστημονικὴ γνῶση, ὡς ἀντικειμενικὴ κατανόηση τῶν σχέσεων ἑνὸς ὄντος τῆς πείρας, δὲν ἔχει καθόλου ἠθικὰ γνωρίσματα, γιατί ἡ γνῶση αὐτὴ ἔλκεται μονάχα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀλήθειας, σ' αὐτὴν μονάχα ὑπακούει. Τοῦτο ὁμοῦς δὲν σημαίνει, ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶση ἔχει ἔστω καὶ τὰ ἀρνητικὰ ἠθικὰ γνωρίσματα, ὅτι δηλαδὴ εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν ἠθικὴν, ἄρα ἀνήθικη. Δὲν εἶναι λογικόν, ὅταν ἓνα πρᾶγμα δὲν ἔχη ὠρισμένα γνωρίσματα, νὰ εἰποῦμε ὅτι ἔχει κατ' ἀνάγκην τὰ ἀντίθετα. Εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη τὰ ἀντίθετα, ἀλλὰ εἶναι δυνατόν νὰ μὴν ἔχη οὔτε αὐτά, δηλαδὴ νὰ εἶναι ἀπ' ἀρχῆς ἔξω τοῦ κύκλου τῶν γνωρισμάτων αὐτῶν. Ἔτσι καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶση, ἡ ἀλήθεια, εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἔξω ἀπὸ τὴν ἠθικὴν ἀντινομία τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἡ γνῶση εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἀντικειμενικὴ καὶ ἠθικὰ ἀδιάφορη. Ὡστε οὔτε μὲ τὴν ὁλότητα τῶν ἀξιῶν ταυτίζεται ἡ ἠθικὴ ἀξία, οὔτε μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ γνῶση καὶ δὲν ταυτίζεται, γιατί εἶναι χωριστὴ ἀξία, αὐταξία τῆς ζωῆς, καὶ γιατί, ὅπως εἰδείξαμε πρῖν, σχετίζεται μ' αὐτές, δηλαδὴ τὶς ἄλλες ἀξίες. Εἶναι καὶ ἡ ἠθικὴ ἀξία μέλος τῆς ὁλότητας, τοῦ συστήματος τῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς. Ὁ κόσμος τῶν ἀξιῶν εἶναι πολυδιάστατος, ἀποτελεῖ ὁμοῦς ἐνότητα ὁργανικὴν.

Ὄταν μιᾶμε γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς, ἡ καὶ εἰδικότερα γιὰ

τὸ νόημα τῶν ἠθῶν τῆς ζωῆς, τότε παρουσιάζεται ἐνώπιόν μας ἡ ἐννοια τῆς ἀξίας. Ἡθὴ καὶ ζωὴ εἶναι πραγματικὰ γεγονότα, τὸ νόημά των ὅμως εἶναι κάτι ἄλλο σύμφυτο μ' αὐτά, ἀλλὰ καὶ χωριστὸ κατ' οὐσίαν. Τὸ νόημα τοῦτο τῆς ζωῆς δὲν περιορίζεται ὅμως στὰ ἠθῆ, ἀλλὰ ἀπλώνεται μέσα σ' ὅλα τὰ γεγονότα τῆς μαχόμενης ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τοῦτο ὁ ὅρισμός τῆς ἠθικῆς δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ με βία τὸ νόημα τῶν ἠθῶν, ἔστω κι' ἂν αὐτὰ τὰ ὑποθέσωμε' τέλεια, ἀλλὰ πρέπει νὰ γίνῃ με βία τὸ νόημα ὅλης τῆς ζωῆς. Ἡ ζωὴ καθ' ἑαυτὴν εἶναι, ὅπως εἶδαμε, δίχως ἀξία, καταξιώνεται ὅμως ἀπὸ τὴ χρήση καὶ πραγμάτωση τῶν ἀξιῶν. Ἡ σχέση τῶν ἀξιῶν με τὴ ζωὴ, τοῦτο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς ἠθικῆς ὡς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης. Ὅλη ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καταξιώνεται καὶ καθορίζεται ἀπὸ νοήματα, καὶ δὲν ὑπάρχει ἀνθρώπινη ζωὴ δίχως νόημα καὶ ἀξία, ὅσο πρωτόγονη καὶ ἂν εἶναι. Ἡ ζωὴ ὡς ζωὴ, καθ' ἑαυτήν, δὲν εἶναι ὅμως πρόβλημα τῆς ἠθικῆς ἀλλὰ τῆς βιολογίας. Μόνον στὴ σχέση της με τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξία ἐνδιαφέρει ἡ ζωὴ τὴν ἠθικὴν. Ἔτσι γίνεται τώρα νοητὸ καὶ τὸ βαθὺ νόημα ποὺ ἔχει ἡ ἠθικὴ ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη καὶ γίνεται ἐπίσης νοητό, γιὰ καὶ ἡ ἀρχαιότητα καὶ ἡ νεώτερη ἐποχὴ ὠνόμασαν τὴν ἠθικὴν πρακτικὴν φιλοσοφίαν. Εἶναι πρακτικὴ, γιὰ ἀκριβῶς ἐρμηνεύει τὴν σχέση τῶν ἀξιῶν με τὴν πράξιν τῆς ζωῆς. Τὸ πολυθρύλητο ζήτημα, ἂν ἡ ἠθικὴ εἶναι τυπικὴ ἢ οὐσιαστικὴ, με τὴν τοποθέτησιν αὐτῆς λύεται, γιὰ ἔτσι φαίνεται ὅτι ἡ ἠθικὴ εἶναι ταυτόχρονα οὐσιαστικὴ καὶ τυπικὴ. Ὁ χωρισμὸς τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι σχολαστικὸς. Ἐρμηνεύει τὸ νόημα τῆς ζωῆς ἡ ἠθικὴ καὶ μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς ζωῆς καὶ μέσα ἀπὸ τὴν πρωταρχὴν τοῦ ἠθικοῦ λόγου, τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐφ' ὅσον τὸ νόημα τῆς ζωῆς, τῶν ἠθῶν καὶ τῶν ἔργων της γενικά, συμφωνεῖ με τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, σ' ὅλη της τὴν ἀπειροδύναμη σημασίαν, ἡ σχέση τῆς ζωῆς με τὴν αἰώνια ἀρχὴ τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι οὐσιαστικὴ. Τότε γίνεται καὶ ἡ ἠθικὴ, ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη, οὐσιαστικὴ. Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ ἠθικὴ, ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη, δὲν ἐρμηνεύει τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς ζωῆς, ἀλλὰ προβάλλει τύπους πέρα ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ ἀσχετους' ὀλότελα μ' αὐτήν, τότε γίνεται τυπικὴ, σχολαστικὴ.

Ὄστε, ὅταν σκύψη κανεὶς βαθιὰ στὴν ἔννοια τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, δὲν μπορεῖ νὰ ἔξακολουθήσῃ νὰ μένη στὴν ἀπλὴ τυπικότητα καὶ ἄβαθη ἠθικολογία. Καὶ ἡ ἠθικὴ τοῦ Πλάτωνος, ὅπως αὐτὴ ὑποφαίνεται μέσα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῶν διαλόγων του καὶ πρὸ παντὸς τοῦ Σωκράτη, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ τελετουργὸς τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῆς ζωῆς, εἶναι ταυτόχρονα οὐσιαστικὴ καὶ τυπικὴ, δηλαδὴ οὐσιολογικὴ καὶ ἐννοιολογικὴ. Ἀκόμα περισσότερο ἰσχύει τοῦτο γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, τοῦ ὁποῖου τὰ «Ἠθικὰ Νικομάχεια» εἶναι ταυτόχρονα πραγματικὴ ἠθικὴ καὶ ἐννοιολογία τῶν πραγματικῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς. Ἀρχὴ τῶν ἠθικῶν πραγμάτων, δηλαδὴ τῶν ἔργων τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀρετῆς της, εἶναι ἔδω ἡ προαίρεση τοῦ πράττοντος. Μὲ τὴν προαίρεση ὁ θεωρητικὸς νοῦς τοῦ ἀνθρώπου γίνεται πρακτικὸς, ἔρχεται νὰ μεταβάλλῃ τὴν ἀπλὴ γνώση σὲ πράξη. Ὁ πρακτικὸς νοῦς γίνεται τότε ποιητικὸς τοῦ ἀγαθοῦ.

Ἡ ἠθικὴ τοῦ Κάντ εἶναι περισσότερο ἔκθετη στὴ μορφή, ὅτι εἶναι μόνον τυπικὴ, γιὰτὶ πράγματι ἡ πρακτικὴ του φιλοσοφία ἔχει τὴν ὑπέρμετρον ἐννοιολογία. Τὸ δεύτερο ὅμως ἠθικὸ ἔργο τοῦ Κάντ, ἡ μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν, ἔρχεται πολὺ κοντὰ στὴν πράξη καὶ τὴν ἐρμηνεύει οὐσιαστικά. Ἡ ἀνάγκη λοιπὸν οὐσιαστικῆς ἠθικῆς δὲν εἶναι μόνον ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς μας, ἀλλὰ πλαιότατη, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνος. Ὁ Σωκράτης εἶναι περισσότερο ἔργον καὶ λιγώτερο λόγος, περισσότερο πράξη, καὶ λιγώτερο θεωρία. Ἀλλὰ αὐτὸς εἶναι ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ποὺ ἀνοίξε τὸ ἐρώτημα καὶ τὸ λόγο τῆς ἠθικῆς ὡς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον ἡ σχέση της μὲ τὴ ζωὴ, ἡ σχέση τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν μὲ τὴ ζωὴ, ποὺ ἔδωκε τὸ ὄνομα πρακτικὴ φιλοσοφία στὴν ἠθικὴ· εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς, ὅτι ὅλος της ὁ λόγος ἀναφέρεται στὸ πράττειν γενικῶς, σ' ὅλο τὸ πλάτος τοῦ πράττειν. Τὸ «τέλος», δηλαδὴ ὁ σκοπὸς καὶ ἡ πρωταρχικὴ ἀξία μὲ τὴν ὁποίαν καταγίνεται ἡ ἠθικὴ ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη, εἶναι νόημα ἀναφερόμενο ἀπ' ἀρχῆς πρὸς τὴ ζωὴ, εἶναι τὸ «τέλος τῶν πρακτῶν, ὃ δι' αὐτὸ αἰρούμεθα», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, (1094, α 19). Εἶναι δηλαδὴ καθ' ἑαυτὸ ἀξία, καὶ γιὰ τοῦτο τὸ προκρίνομε ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα ποὺ τυχὸν μᾶς σαφηνεύουν, ἀλλὰ ἀξία ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴ ζωὴ, τὴν πράξη, ὄχι ἄσχετα ἀπ' αὐτήν, ὅποτε μόνον ἡ θεὰ του θὰ μᾶς ἐνδιέφερε, δηλαδὴ θὰ μᾶς ἔκανε πάλιν θεωρητικούς.

Μὲ τὴν ἀπλὴ θέαση τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ «τέλους», μένομε ἀπλῶς θεωρητικοὶ ἄνθρωποι· μὲ τὴν ἀντιστροφή του ὅμως πρὸς τὴν πράξη γινόμαστε καὶ πρακτικοί.

2.— Ἡ ἠθικὴ, ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ ἡ κοινωνιολογία.

Ἄλλὰ ὅσο γενικὰ κι' ἂν συλλάβωμε τὴν ἔννοια τῆς ἠθικῆς ὡς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης, δὲν πρέπει ποτὲ νὰ τὴν ταυτίσωμε μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Ἄλλο εἶναι τὸ ἔργο τῆς πρώτης καὶ ἄλλο εἶναι τὸ ἔργο τῆς δεύτης. Ἡ ἱστορία εἶναι ἀναμφισβήτητα «πράττειν», ἀλλὰ εἶναι γενικώτερο, καθολικώτερο. Τὸ γίνεσθαι πού λέγεται ἱστορία, εἶναι τὸ σύμπλεγμα ὅλων τῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς, ἀπὸ τὴ γνώση καὶ τὴν τεχνικὴ ὡς τὴ θρησκεία. Ἐνῶ τὸ γίνεσθαι πού εἰδικώτερα ὀνομάζομε «πράττειν», δηλαδὴ τὸ γίνεσθαι πού καταξιώνεται μὲ τὴν ἠθικὴ μόνον ἀξία τῆς ζωῆς, εἶναι κύκλος τῆς ζωῆς στενώτερος, καὶ τὰ ὅριά του προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν αὐταξία τὴν ἠθικὴν, δηλαδὴ τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, στὴ συγκεκριμένη, προσωπικὴ τῆς πραγμάτωσης. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως σχετίζεται βαθύτατα ἢ μία ἐπιστήμη μὲ τὴν ἄλλη, δηλαδὴ ἡ ἠθικὴ μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας.

Ἡ ἠθικὴ ἀξία, ὅσο κι' ἂν ἡ ἔδρα τῆς εἶναι ἡ προσωπικότητα, πραγματώνεται ὅμως μέσα στὴν κοινότητα τῶν ἀνθρώπων, ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀπέναντι στὸν ἕνα ὁ ἄλλος, ὅπου τὸ ἐγὼ ἔχει ἐνώπιόν του τὸ ἐσύ. Δὲν εἶναι οὔτε ἡ προσωπικότητα ἀδέσμευτη ἀπὸ τὴν κοινωνία, οὔτε φανερώνεται ποτὲ τὸ εἶναι τῆς καὶ ἡ ἀξία τῆς ἐξωκοινωνικά. Ἡ συγκεκριμένη λοιπὸν μορφή τῆς ἠθικῆς ἀξίας, τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ, γίνεται μορφή κοινωνικὴ καὶ ἱστορικὴ. Γιὰ τοῦτο εἶναι βαθύτατος ὁ σύνδεσμος τῶν δύο αὐτῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν. Ἀξιολογικὴ ὅμως, εἶναι καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη, δηλαδὴ δουλεύουν καὶ ἐρμηνεύουν τὰ πράγματα μὲ ἀξίες, καὶ ὄχι μὲ ὄντολογικὰς ἔννοιες. Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι ὄντολογία τῆς ἱστορίας, ὅπως περίπου θέλει γὰ τὴ κάμη ἢ μαρξικὴ θεωρία, ἂν καὶ οὔτε αὕτὴ εἶναι ἀγευστὴ